

Яременко М. В.

БІБЛІОТЕКА ТА СТАТУС КИЄВО-БРАТСЬКОГО БОГОЯВЛЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У XVIII СТ.

У статті робиться спроба пояснити відсутність бібліотеки Братського Богоявленського монастиря, яку не фіксує жоден із виявлених описів її майна XVIII ст.

Одна з характерних особливостей функціонування монастирів - наявність бібліотеки. Як правило, всі більші обителі мали власні книжкові колекції, розмір і тематика яких залежали від ролі монастиря в церковному житті, його популярності, економічної спроможності тощо. Зазвичай, значніші, відоміші, багатші обителі мали більші книгозбірні. Таким чином, бібліотека (чи її відсутність) може свідчити не лише про інтелектуальні та духовні потреби ченців, а й слугувати індикатором статусу монастиря. Спробую поглянути на Братську обитель крізь призму її книжкового зібрання.

Братська монастирська бібліотека

Насамперед, починаючи мову про монастирську бібліотеку, зазначу, що під цим поняттям в історіографії прийнято вважати книжкові колекції, що не включають текстів, які використовуються під час богослужінь [1]. Саме так розумілися бібліотеки і в українських обителях: при фіксації їхнього фонду завжди рубрика «Опис книг бібліотечних» йшла окремо від реєстру «Книг церковних».

Традиція зберігання книжкових зібрань добре простежується на прикладі київських чоловічих

монастирів. Автору не вдалося виявити бібліотечного опису лише найменшої з обителей - Петро-Павлівської. У решті неставропігійних - Софійській катедральній, Пустинно-Миколаївській, Золотоверхо-Михайлівській, Видубицькій, Кирилівській - кількісно тематика книжкових колекцій співвідносилася зі статусом, багатством, популярністю монастиря [2].

Найраніше виявлена інформація про книги Братського монастиря фіксується у першому в історії обителі описі її майна 1763 р. [3]. Однак у ньому немає згадки про бібліотечне зібрання, а мова йде лише про церковні книги (рубрика «Книги церковные»). Їх налічувалося 28 назв (101 том) [4]. Всі примірники - богослужбова література. Виняток становлять лише три назви, віднесені, втім, до церковних: «Инструкция о межевании грунтов во всем государстве одна», «Реглямент духовный старый один» та «Лексыкон московской печати на дыалекте руском и греческом» [5].

У наступному виявленому описі «всему в церковной різниці и скарбці иміющемуся в разных вещах и деньгах добру» 1776 р. це непорозуміння було виправлене: у реєстрі дві перші книги не значаться, хоча вписаний той самий лексикон [6]. В описі 1776 р. теж не фіксується бібліотека, а вміщена лише рубрика «Книги церковные», що налічує 24 назви (102 томи). У порівнянні з 1763 р. тут з'явилася «Симфонія на посланія апостолська одна» та окремо зазначається, що 11 томів богослужбових книг надійшли після смерті двох архімандритів [7]. Якщо ж порівнювати зібрання призначені для використання під час церковних служб та відправ текстів, то "якісно" вони ідентичні.

Отже, у реєстрах майна 1763 та 1776 р., в яких, якщо брати приклади описування інших монастирів, обов'язково мала фіксуватися бібліотечна колекція, братська книгозбірня не фігурує. Як відомо, звичною практикою в обителях було зберігання бібліотеки в церкві на хорах. Однак опис Богоявленської церкви 1786 р. з детальним переліком всього, що знаходилося в храмі, фіксує лише велику шафу біля стіни у лівому приділі «для содержания книгъ церковных» [8].

Пізніших описів Братської обителі XVIII ст. (до 1786 р.) виявити не вдалося. Проте якби у монастирі і відбувалося після секуляризаційної реформи створення бібліотеки, то почалося б воно від 1799 р., часу відновлення функціонування обителі після закриття у 1786 р. Втім, і в XIX ст. братська колекція була, мабуть, маргінальною у порівнянні з іншими монастирськими.

Напевне відомо про бідність її рукописної частини. Добрий знавець українських церковних книгозбірень М. І. Петров, який вивчав манускрипти бібліотеки обителі, скромно оцінював їх кількість та якість: «В библиотеке Киево-Братского монастыря мы нашли только пять рукописей, и при том не важных. Некоторое значение, из числа их, могут иметь "Устав или Око Церковное" XVII в. бесполезное при изучении Устава, и богословския лекции, читанныя в Киевской Академии Георгием Конисским в 1751-1754 г., Самуилом Миславским в 1761-1763 г. и Киприаном Лехницким в 1776 и 1777 годах». Окрім згаданих чотирьох рукописів, вчений виявив ще збірник XVIII ст., що містив «"Летопись" св. Дмитрия Ростовскаго і его же Розыск о Брынской вере», обидва твори без початку [9].

Чому ж у Братському монастирі не було бібліотеки у XVIII ст.? Відповідь на запитання може дати розгляд статусу обителі та її відносин з Київською академією.

Статус Братського монастиря

Значу, що за зовнішніми формальними ознаками Богоявленський монастир не відрізнявся від більшості київських обителей XVIII ст., де були бібліотеки, а то й ієрархічно передували їм.

Місце Братського монастиря серед київських найставропігійних у XVIII ст., якщо поглянути через призму статусу його настоятеля, було достатньо високим. Братський ігумен (з 1732 р. - архімандрит) займав останнє місце серед архімандритів, але стояв попереду всіх ігуменів. Як правило, коли настоятелі підписували якийсь документ (або до них письмово звертався архієрей), то першим значився пустинно-миколаївський, потім золотоверхо-михайлівський і братський «начальники». Пропонуючи в 1777 р. Св. Синоду кандидатуру ректора Касіана на вакантне золотоверхо-михайлівське настоятельство, Київський митрополит Гавриїл зазначав, що воно необхідне «для підвищення ему токмо степені» [10]. Далі йшли ігумени видубицький і кирилівський, софійський намісник, ігумени Петро-Павлівського та Катерининського монастирів [11]. Інколи на першому місці стояв настоятель Золотоверхо-Михайлівської обителі, а потім - Пустинно-Миколаївської [12]. Зазначений порядок порушувався, коли «ігуменським» монастирем управляв архімандрит - тоді він значився перед ігуменами після решти архімандритів.

Отже, Братський монастир, спочатку ігуменський, а потім архімандритий, посідав за вказаною ознакою третє місце серед решти київських неставропігійних. В загальних рисах те стано-

вище Богоявленської обителі, яке ілюструє статус братського настоятеля, підтверджує чисельність його насельників. Упродовж XVIII ст. до секуляризаційної реформи 1786 р. за цією характеристикою обитель поступалася Софійській, Миколаївській та Золотоверхо-Михайлівській. Щоправда, в окремі роки чисельність видубицької братії теж могла перевищувати богоявленську [13].

Як уже зазначалося, у київських «ігуменських» монастирях, менших за Братський, були бібліотечні зібрання. Постає питання, чи причину відсутності бібліотеки у Богоявленській обителі слід пояснювати співіснуванням з Київською академією, в якій була власна велика книгозбірня, що робило непотрібним збирання власного монастирського фонду? Таке припущення, принаймі, виглядає найлогічнішим. Проте сам факт відсутності монастирської бібліотеки дозволяє поглянути ширше на стосунки монастиря та Академії та пояснити функціонування обителі.

Монастир та Академія

Якщо не брати до уваги зовнішніх формальних ознак, таких як, наприклад, статус архімандрії, що міг бути наданий для підвищення статусу братського настоятеля, а отже - ректора «київських шкіл», то досить виразно вимальовується допоміжна, другорядна роль Братської обителі у відношенні до Могиллянської академії.

Монастир виконував роль своєрідного апендикса, необхідного для забезпечення діяльності останньої, в першу чергу - потреб викладацької корпорації. Досить яскраво це простежується на прикладах її (корпорації) взаємовідносин із богоявленською братією. Викладачі проживали в обителі, де їм відводилися окремі келії, та матеріально утримувалися монастирем, хоча найчастіше не входили до складу його братства. На економічному ґрунті між насельниками та викладачами виникали суперечки, що, як правило, вирішувалися на користь останніх. Для прикладу, братський архімандрит Давид Нашинський наприкінці 1750-х - на початку 1760-х рр. через подібний конфлікт втратив і ректорство, і настоятельство. Давид став на бік чернечої братії, коли монастир намагався урізати, зважаючи на зменшення прибутків, натуральні винагороди викладачам, які вимагали попередньої оплати [14].

Показовим індикатором другорядного статусу Братського монастиря у відношенні до Київської академії є склад його насельників. Богоявленська братія, окрім настоятеля-ректора та, як правило, намісника-префекта, не мала ніякого відношення до інтелектуального забезпечення

«навчального процесу», та й не могла його мати через недостатній рівень письменності більшості з них. Проілюструю це на прикладі братських насельників 1786 р. [15].

На 1786 р. у Богоявленському монастирі проживало 20 ченців. З них 12 були навчені лише «русской грамоти» (тобто вміли читати й писати), а один - «малорусской грамоти». Шестеро ченців студіювали богословію. До них належали архімандрит, намісник, старий та кволий колишній ігумен Преображенської Невельської обителі Псковської єпархії, що перебував «на покої», братський економ, колишній білий священник та ще один ієродиякон. Останній після навчання в Київській академії студіював у Санкт-Петербурзі в головному госпіталі медико-хірургічну науку. Однак хвороба підштовхнула його, підлікаря, до постригу в Софійському монастирі, звідки ієродиякона перевели в Братський для лікування хворих у сирітському домі. Крім шістьох «богословів», серед братської братії був один «філософ», що виконував «стряпческое» послушання [16].

Як бачимо, для частини освічених ченців шлях спасіння в мурах Братського монастиря був «похідним» від життєвих обставин (доживаючий віку ігумен, священник, підлікар), а не обраним після закінчення навчання («відповіддю» на покликання). Архімандрит і намісник, як зазначалося, традиційно мали закінчену богословську «школу». З усіх братських ченців з вищим рівнем освіти лише один, крім цих двох, мав безпосереднє відношення до Академії - ієродиякон-підлікар, до обов'язків якого належало, як зазначалося вище, надання допомоги хворим у сирітському бурсацькому домі [17]. Можливість складання обітів у Братському монастирі у XVIII ст. особливо не приваблювала вихованців вищих київських «шкіл» після закінчення студій. Серед братії 1786 р. таких було лише двоє: один «богослов» та «філософ» постриглися в Богоявленській обителі та ще старий ігумен прийняв тут «ангельський образ» майже півстоліття тому [18]. Решта, як згадувалося, початково не обирали іноче служіння своїм життєвим шляхом або постригалися в інших монастирях, з яких переводилися у Братський. Низка інших раніших прикладів про осіб, які приймали чернецтво у Братському монастирі, теж підтверджують такий висновок. На серпень 1749 р. у Богоявленській обителі чекали на «ангельський образ» п'ятеро послушників: один з них «ученія синтактичского», один - «грамматического», ще один - навчений «грамоти руской». Про двох інших відомо лише, що були священниками, отже навченими

шонайменше «русской грамоти» [19]. На серпень 1754 р. у Братській обителі бажали постригтися шестеро послушників (постригли лише п'ятьох). Четверо з них вивчали «руску грамоту», один богословію та ще один поетику [20]. Всі четверо братських більців, пострижених у серпні та листопаді 1755 р., навчалися «русской грамоти» [21].

Про другорядність Богоявленської обителі саме як чернечого осередку, що дозволяє вести

мову про нього як «придаток» до Київської академії, свідчать події 1786 р. Згідно з одним із положень секуляризаційної реформи монастир мав припинити функціонування.

Таким чином, у відносинах Київської академії і Братської обителі чітко простежується вторинна роль обителі. І відсутність монастирської бібліотеки, що не характерно для інших київських монастирів XVIII ст., теж підтверджує такий висновок.

1. Див. саме таке визначення монастирської бібліотеки у: *Слуховский М. И.* Русская библиотека XVI-XVII вв.- М., 1973.-С. 6.
2. Київський Петро-Павлівський чоловічий монастир поступався решті (крім специфічного Катерининського) і статусом, і чисельністю братії, і економічною потужністю. Про київські монастирські бібліотеки див.: *Яременко М.* Київські монастирські і приватні чернечі бібліотеки XVIII ст. та «літературні уподобання» монашества // Український археографічний щорічник[^] (у друці).
3. Опис 1763 р. трактує саме як перший М. Мухін, автор кращого і по сьогодні дослідження історії обителі від її початку до XIX ст. Див.: *Мухин П.* Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк.- К., 1893,- С. 193.
4. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / Под ред. *Н. И. Петрова*- Отд. II (далі - Акты и документы).- К., 1906.- Т. III.- С. 148-149. Щоправда, одну позицію в описі важко ідентифікувати. Це, найвірогідніше, рукописні «Тетрадок молебных шесть» (Там само.- С. 149).
5. Там само,- С. 149.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАК України).- Ф. 127.- Оп. 1024.- Спр. 2303.- Арк. 56-56 зв.
7. Там само.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ).- Ф. 160.- Спр. 844.- Арк. 52.
9. *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве.- М., 1891.- Вып. I.- С. 236-237.
10. Российский государственный исторический архив.- Ф. 796.- Оп. 58.- Д. 408.- Л. 1.
11. Див., наприклад: ЦДІАК України.- Ф. 130.- Оп. 1.- Спр. 16.- Арк. 27-27 зв.; Ф. 131.- Оп. 30.- Спр. 18.- Арк. 4; ІР НБУВ.- Ф. 1.- Спр. 62291-62457 (62324).- Арк. 79-79 зв.; Ф. 2.- Спр. 220.- Арк. 1-1 зв.; Ф. 160.- Спр. 172.- Арк. 101 зв. та ін.
12. Див., наприклад: ЦДІАК України.- Ф. 130.- Оп. 1.- Спр. 16.-Арк. 29 зв.
13. *Яременко М. В.* Формування та основні характеристики чернецтва київських чоловічих монастирів (20 - середина 80-х рр. XVIII ст.). Дис... канд. іст. наук.- К., 2002.- Арк. 201-216.
14. Акты и документы...- К., 1905.- Т. 2.- С. 288-296.
15. Саме за травень 1786 р. вдалося знайти відомість про всю братію, що дає можливість зробити аргументованіші висновки про освітній рівень ченців.
16. ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1024.- Спр. 2906.- Арк. 14-17 зв.
17. Там само.- Арк. 17.
18. Там само.- Арк. 14 зв.
19. Акты и документы...- К., 1904.- Т. I (1721-1750 гг.).- Ч. 1.- С. 397.
20. ЦДІАК України.- Ф. 127.- Оп. 1024.- Спр. 848.- Арк. 2-2 зв., 8.
21. Там само.- Оп. 1020.- Спр. 2629.- Арк. 8, 72.

М. Yaremenko

THE LIBRARY AND THE STATUS OF THE KYIV BRETHREN EPIPHANY MONASTERY IN 18TH CENTURY

The article is devoted to the explanation of the lack of library of Kyiv Brethren Epiphany monastery. The books collection was not fixed in any inventories of the monastery in 18th century.